

"Aşiqi-sadiq öldürür Həq yoluna şəhid ola..." Şairin edamı barədə fərman hansı zəmində verildi və necə icra olundu?

Saadət Şıxıyeva

"Mədəniyyət.AZ" jurnalının İmadəddin Nəsiminin 650-lik yubileyi ilə əlaqədar hazırladığı xüsusi buraxılışda, demək olar ki, dahi şair və müfəkkirimizin indiyədək həyat və yaradıcılığının məlum əsas məqamları əhatə edilib. Qalır birca dövrü, ictimai-siyasi mühiti, 6 əsr bundan öncəki dəhşətli edam qərarı və icrasına aydınlıq gətirmək... Bununla əlaqədar nəsimişünas alim, AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Saadət Şıxıyevaya müraciət etdik.

- Saadət xanım, Nəsiminin yaşadığı dövrün siyasi və mədəniyyətini incələyərkən hürufilik cərəyanına toxunmamaq mümkün deyil. O, islama qarşı etiraz hərəkəti sayıla bilərmi?

- XIV əsrdə meydana gəlmiş hürufilik islama zidd hərəkət deyildi. Əvvəla ona görə ki, hürufilərin əsaslandığı ideoloji baza ələ Quranın özü, onun təfsirləridir. Təriqətin banisi Fəzlullah Nəimi "Cavidannamə"ni Quran ayələrinin şərhində yazıb. Özü də onu Quranın təvili kimi qəbul edirdi. Fəzlullah "sahibi-tavili-Quran", yəni "Quranın şərhinin sahibi" deyirdilər.

Bu baxımdan Fəzlullahın məqsədi islama alternativ cərəyan yaratmaq deyildi. Məqsəd Quranda söylənmiş bəzi gizli mətləbləri açıqlamaq və o sirin üzərindən pərdəni qaldırmaq idi. Ona görə

də nə hürufiliyi islama zidd bir hərəkət saya, nə də Fəzlullahın "Cavidannamə"sini Quran əleyhinə yazılmış əsər kimi dəyərləndirə bilərik.

Fəzlullahın özü çox ciddi mədrəsə təhsili görmüşdü, baş qazının oğlu idi, çox fərqli bir mühitdə yetişmişdi, olduqca müxtəlif şəxs idi. O, həm Quranın özünə və təfsirlərinə, həm də dövrünün fəlsəfi düşüncəsinə bələd idi. Bu baxımdan bəzən ilk baxışda təvillərində Qurana zidd məqamları görmək olur, amma son nəticədə məqsəd, təbii ki, islama qarşı çıxmaq deyildi.

Sadəcə həmin təfsir və şərhlərdə islami təfsirlərlə bəzən səsleşməyən məqamlar var. Fəzlullah Nəimi bəzən İncilə, Tövrata müraciət edirdi, Tövrata, İncilə, Quranda kəşifən məqamlara diqqət yönəldirdi, sanki dinlər arasında bəzi birləşdirici mövqədə dayanırdı. Ümumi mənərə belədir – Fəzlullah Nəimi "Cavidannamə"ni Quranın şərhini olaraq yazıb və bəzi tədqiqatçıların iddia etdikləri kimi, onu səmavi kitablar səviyyəsində kitab sayırdı.

- Şair barədə niyə məhz belə dəhşətli edam qərarının verilməsi daimi müzakirə mövzudur. Ona başqa ceza verilməzdimi?

- Sevimli şairimizin ömür yolunun son dövrlərini izlədikdə çox fərqli mənərə nəzərə çarpır. Təqribən 1409-cu ildən az öncə o, Şam və Halab torpaqlarında hürufiliyin şeyxi məqamına yiyələndi və qısa zamanda xeyli şöhrətləndi. İndi Yaxın Şərq adlandırdığımız Şam torpağında sözü keçərli oldu, bir sultan qədər nüfuz qazandı.

Bu qədər qüdrətli, kütlələr üzərində böyük təsirə malik olan Nəsimi Zülqədər bəylərindən Nəsrəddin və qardaşı Əli bəy, həmçinin onun edam hökmündə adıçəkilən Qarayürük Osman bəylə siyasi itifaqa girmişdi. Xatırlatmalıyam ki, Qarayürük Osman Şah İsmayıl Xətəinin babasının babasıdır.

Misir sultanı Şeyx əl-Müəyyəd əl-Mahmudidən gələn fərmanda belə deyilir: Nəsiminin başı kəsilsin, dərisi soyulsun, 7 gün Hələbdə cür çəkilsin, qolu və əli kəsilərək Nəsrəddin bəy Zülqədərə, onun qardaşı Əli bəyə və Qarayürük Osmana göndərsin. Çünki Nəsimi onların da etiqadını pozub. Gördüyünüz kimi, burda söhbət başı kəsildəndən sonra dərisinin soyulmasından gedir və fərmanın başqa cür icrası heç inandırıcı deyil.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, bu, fitva deyildi, fərman idi. "Etiquadını

pozmaq" dedikdə, Zülqədər bəylərinin, eləcə də Şah İsmayılın babasının hürufilik təriqətini qəbulu və ya ona rəğbəti nəzərdə tutulurdu. Bu cəhətə indiyədək kimsə diqqət yetirməyib.

Bəzi tədqiqatçılar şairin yalnız özünün dərisinin soyulması barədə yanlış məlumat yayırlar. Amma "üz dərisi soyulmaq" deyə hökm yoxdur. Fərmanda deyilir ki, Nəsiminin başı kəsilsin, dərisi soyulsun. Orta çağ edam şəkillərinə dair tədqiqatlara müraciət etdikdə məlum oldu ki, dəri dabanından soyulmuş. Nəsiminin diri-diri dərisinin soyulması da ona xalq məhəbbətinin ifadəsidir. Nədənə hamkarlarınız məsələni fərqli yöndə yazır, "Nəsiminin dərisi heç soyulmayıb" variantını da işlədirlər.

Onun diri-diri dərisinin soyulması və həmin zaman şeir söyləməsi də xalqın şairə məhəbbətindən yaranmış əfsanədir. İnsanın fizioloji halı belə məqamda şeir deməyə imkan vermir. Orta əsrlər qaynaqlarında yazılır ki, diri-diri dabanından dərinə soymaq ənənəsi olub, amma daban soyulan kimi insan huşunu itirir. Şairin edam sənəsinə şeir deməsi rəvayəti yeganə olmayıb onun haqqında yaranmış çoxsaylı mənbələrdən biridir. Məsələn, Hələbin 12 qapısı var, hətta rəvayət olunur ki, Nəsiminin dərisi soyulanda öz dərisini çiyinə atıb həmin qapılardan çıxır... Nəsimi ilə bağlı bu cür rəvayətlər çoxdur.

- Zülqədər bəyləri ilə Nəsiminin edam hökmünü verən Şeyx əl-Müəyyəd arasında hansı konflikt vardı?

- Araşdırmalardan məlum olur ki, qardaşlardan xüsusilə Əli bəy uzun illər boyu, hətta həmin sultan Hələbin hakimi olduğu dövrdə də Şeyx əl-Müəyyədə qarşı çıxıb. 1417-ci ildə Misir sultanı Nəsimi haqqında edam fərmanı verəndə isə Əli bəy mövqeyindən çəkilir, üzrxahlıq məktubu yazır, elçi və hədiyyələr göndərir. Sultan isə bunu qəbul etməyərək, hiddətlə üzə çıxmasını tələb edir və sonunda onu bağışlayır... Bu şəkildə qəfil mövqə dəyişmə təsadüf ola bilməz.

Əslində Nəsiminin bu qədər qəddarcasına öldürülməsi tamamilə siyasi niyyətlərdən qaynaqlanırdı və bunun kökündə hər hansı məzhəb və ya dini məzmun dayanmır. Misir sultanı Nəsiminin nüfuzunun güclənməsindən çəkinir və onun siyasi iqtidar sahibləri ilə ittifaqından qorxur. Sultan heç edam hökmünü də birdən-birə vermir. Nəsimi aylaqla həbsxanada qalır. Həbsxana günləri onu üzür və sonda sultana şeir-məktubla müraciət edir.

Nəsiminin Şərqin 3 əsas dilindən istifadə ilə yazdığı bir qəsidəsi var, həm mədhiyyə, həm də həbsiyyə xarakterlidir. O, həbsxanada çəkdiyi əzablara görə sultana müraciət edir ki, neçə aydır həbsxanada qalmışam, nəticə nə olur-olsun, bunlara son verilsin.

- Məhkəmə necə keçirilir? Bu barədə tarixi sənədlərdə nə deyilir?

- Nəhayət, Nəsimiyə məhkəmə qurulur. Həmin prosesin təsviri tarixi qaynaqlarda biza gəlib çatmışdır. Mətnin diqqətli oxunuşu belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, sünnilik məzhəbinin dörd qolundan

üçünün – malikilik, hanəfilik və hanbəlilik qolunun baş qazıları burada iştirak edir. Hələbdə olan müxtəlif din xadimləri məhkəməyə cəlb olunur – çoxunun adı "Kunuzü-zəhəb"də qeydə alınmışdır. Onlar məhkəmədə Nəsimi ilə bağlı heç bir hökm vermirlər. Məhkəmədəki din alimlərinin heç biri Nəsiminin edam hökmünə imza atmır. Nəsiminin özünün bu məsələyə münasibətini soruşanda o, iki dəfə kəlməyi-şəhadəti deyib susur... Yəni artıq ölümə hazırım...

Maraqlıdır ki, məhkəmənin ortasında içəri Çanaqqıoğlu adlı bir nəfər daxil olur, Deyir ki, mən sultanın yanından gəlirəm, məhkəmədə nə qərara gəlinə, nəticəni sultana çatdırmalıyam. Din xadimləri deyirlər ki, sən sözünlə Nəsimiyə ölüm hökmü yazı bilərsən.

Məhkəməni idarə edən Hələb hakimi Yaşəbək ona deyir ki, istəyirsənsə, fitvanı özün yaz. Həmin şəxs hökmü yazır, orada olan qazıların hər birinə imza atmalan üçün yaxınlaşır, lakin heç kim imza atmır. Yenidən məsələyə baxılması üçün məhkəmənin qərarı Misir sultanına çatdırılır. Bir neçə gün sonra sultandan o qəddar edam fərmanı gəlir...

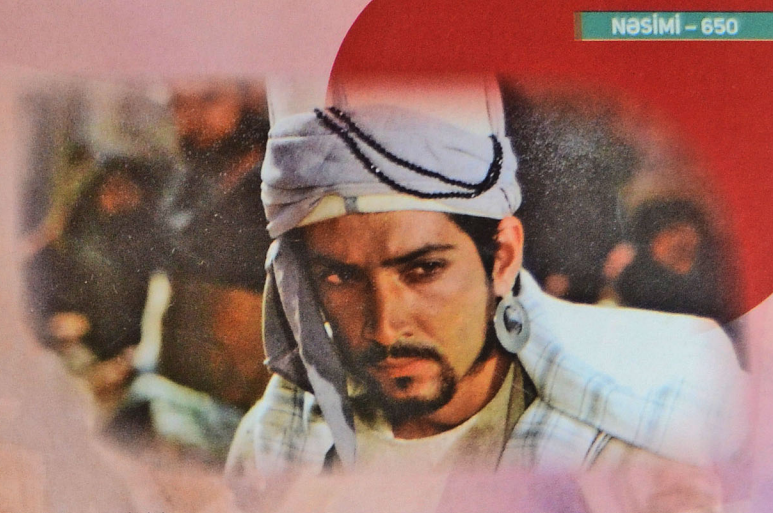
- Deməli, müstəbid din pərdəsi altında hakimiyyətini qoruyurdu...

- Misir sultanı bu fərmanın icrası ilə öz siyasi niyyətlərinə çatır. Onun dini təəssübkeşlik adı altında siyasi niyyəti vardı. Nəsiminin edamından sonra illərdir ki, ona qarşı olan Əli bəy mövqeyindən çəkilir, üzrxahlıq məktubu yazır. Bu məktubu alanda Misir sultanının reaksiyası çox maraqlıdır. Məktubu oxuyandan sonra Əli bəyin elçilərinə deyir ki, əgər sözlərində səmimidirsə, üzə çıxsın, yoxsa göydə və ya yerdə gizlənməyə imkan tapmayacaq.

Halbuki buna qədər bərabər qüvvələr kimi qarşı-qarşıya idilər, artıq Nəsimini aradan götürəndən sonra Misir sultanının iddiaları artmış kimi görünür. Əli bəyə çox iddialı xəbər göndərir. Əli bəyin qardaşı Nəsrəddin bəy də Nəsiminin edamından sonra sultanla müttəfiq olur və digər türk bəyliklərinə qarşı müharibələrdə iştirak edir.

- Belə çıxır ki, Nəsimi də həmin siyasi proseslərin içində idi...

- Bəli, Nəsimi həlledici və yönəldici rolunu öz üzərinə götürmüşdü.

Əslində buna təəccüblənməməliyik. Çünki bu, hürufilərin siyasi güc sahibləri ilə yeganə ittifaq yaratmaq təşəbbüsü deyildi.

Hələ Fəzlullah sağlığında Toxtamışın yanına canişini Fəxrəddini göndərir, Şirvanşahlarla ünsiyyət qurmağa çalışır, Əmir Teymura elçi göndərir, onu öz etiqadına dəvət edir, Miranşahla çox yaxın dostluq münasibətləri qurur.

Hürufi mətnlərini bu kontekstdə araşdıranda ənənəvi təsəvvürlərdən fərqli mənzərənin şahidi olurduq, onlar daim siyasi himayədar axtarırdılar, bu niyyətlə çox müxtəlif xanədanların nümayəndələrinə üz tutmuşdular. Ən sıx siyasi ittifaqda olduqları isə Qaraqoyunlular idi.

Amma "Məşhər" romanında və "Nəsimi" filmində yer aldığı üçün hər zaman hürufi-Teymuri münasibətlərinin nə şəkildə olması daha çox maraq doğurmuşdur. Əslində hər iki əsərdəki səhnə görkəmli yazıçı İsa Hüseynovun təxəyyülünün məhsuludur, əlimizdə şairin Əmir Teymurla görüşünü təsdiqləyən bir qaynaq və ya dəlil yoxdur, amma oğlu Miranşahla görüşməsi tam ağılabatandır. Çünki hürufilərin Şirvana gəlişinə məhz Miranşah razılıq vermişdi. Fəzlullahın ilk xəlifələrindən olan Əliyül-Əla "Kürsinamə"sində açıq

- Bu ətrafda da mübahisələr var. Mənim qəti qənaətim belədir ki, Nəsimi şiə məzhəbində olub. Özü deyir ki, imamı məzhəbiyəm. Həzrət Əliyə səmimi məhəbbəti var. Düzdür, sünni şairlərin də Həzrət Əliyə məhəbbəti böyükdür. Amma Nəsiminin əsərlərində Mehdi etiqadı qabarıqdır, əsərlərində 12 imamın mədhi yer alır. Onun şeirində Həzrət Əlinin xüsusi məqamı var ki, kimsə ilə müqayisə oluna bilməz.

- Şah İsmayıl hakimiyyəti illərində hürufiliyin davamçılarına himayə olundu. Hökmdar-şairlə hürufilərin qarşılıq münasibətləri necə idi? Şah Abbas dönəmində isə onlara qarşı sərt davranıldığı iddiaları səs-lənir...

- Nəsimidən sonrakı dövrdə də hürufilər siyasi himayədar axtarışını davam etdirdilər. Qaraqoyunlularla onların çox yaxın münasibətləri sonrakı dövrdə də davam etdi. Amma Qaraqoyunlu Cahanşahdan sonra onların fəaliyyət forması bizə məlum deyil. Aq-qoyunlular hürufiləri himayə edibmi – bu barədə məlumatımız yoxdur. Hürufilər bir də Şah İsmayılın dövlətində üzə çıxırlar.

Şah İsmayılın sarayında məliküş-şüara, yəni şairlərin başqısı məqamının sahibi olan Həbib hürufilik təriqətindən idi. Şah İsmayılı və onun babalarını mədh edən Süruri və Tüfeyli onun saray şairləridir. Şah İsmayılın özü Nəsimini bir neçə şeirində rəğbətə yada salır, hətta özünü onun ruhunun daşıyıcısı da sayır. O, şeirlərinin birində qeyd edir ki, əgər dediyimə inanmırsınızsa, onda Nəsimi sözlünə müraciət edin:

*Könlünə gətirmə şəkk ilə güman,
Seyyid Nəsimiyə də, ol oldu şan,
Tanrı ilə min bir kəlam söyləşən,
Ali Mədinədə, Musa Türdədir.*

Yəni Nəsiminin sözü və özü onun nəzərində çox ali məqam sahibidir. Şah İsmayıl şeirlərində Fəzlullahın da adını hörmətlə xəkir.

Mən öz araşdırmalarım əsasında belə bir nəticəyə gəldim ki, Şah İsmayılı hakimiyyətə

gətirən batini zümrələrin içində hürufilər də olub. Şah İsmayılın Fəzlullahı, Nəsimiyə bu qədər rəğbəti həm də onu çevrələyən insanların etiqadından qaynaqlanır.

Qənaətim belədir ki, hürufilər uzun illər, yəni Çaldıran döyüşünə qədər də Şah İsmayılın ətrafındadırlar. Çaldırandakı məğlubiyyətdən sonra isə vəziyyət bir qədər dəyişir: Həbib Anadoluya aparılır, Süruri Şah İsmayılın sarayını tərk edir, yaxud onu da aparırlar – bu barədə dəqiq məlumat yoxdur. Nəbati də bir hürufi şairidir, qaynaqlarda əsir tutulub Anadoluya aparıldığı bildirilir. Çox güman ki, bu hadisə Çaldırandan sonraya təsadüf edir... Bircə Tüfeylinin Çaldırandan sonrakı taleyi hələlik bilinmir, ətrafında mübahisəli fikirlər mövcuddur.

Gördüyümüz kimi, Çaldırana qədər hürufilər Şah İsmayılın çevrəsindədirlər, sonra müxtəlif səbəblərdən tədricən uzaqlaşırırlar. Hürufiliyin davamçıları nöqtəvilər isə bir də Şah Abbasın dövründə üzə çıxır və 7 il boyunca onunla müttəfiq olurlar. Bilirsiniz ki, Şah Abbas hakimiyyətə çox gənc yaşında gəlir. İsgəndər bəy Münşinin

əsrindən məlum olur ki, o, daim nöqtəvələrin məclislərində iştirak edir. Günlərin birində həmin təriqətdə olan Yusif Sərrac – ona Yusifi-Nöqtəvi də deyilir – gizli məqsədlərini açıq. Məlum olur ki, onların niyyəti hakimiyyətə yiyələnməkdir. Nöqtəvilər hürufilərdən də kəskin siyasiləşmişdilər. Bunu başa düşəndə Şah Abbasın məsləhətçiləri qəti qərar verirlər ki, nöqtəvilər ya həbs olunmalı, ya da öldürülməlidirlər. Yusif Sərracın ölüm məsələsi çox maraqlıdır. Bunu da deyim ki, Mirzə Fətəli Axundov "Aldanmış kavakib"də həmin hadisəni tarixi qaynaqlara uyğun şəkildə verib. Yusif Sərracın camaat içində nüfuzu yüksək idi, eynən Nəsimi kimi. Onu birdən-birə öldürə bilmir, oyun oynayırlar. Xalq istəyirdi ki, Şah Abbası devirib yerinə Yusif Sərracı hakimiyyətə gətirsin. Ona görə də, Yusif Sərrac, xalq qarşısında şah elan olunur. Amma əslində o, ev dustağı edilir. Üç gün boyunca heç kəs təzə şahla ünsiyyət yaradıb məlumat ala bilmir. Nəhayət, hadisələri elə qururlar ki, guya sarayda çaxnaşma baş verir, ulduzların hökmü ilə Yusif Sərrac aradan götürülür...

- "Ənalhaq - Haqq mənəm" ifadəsinin hürufilikdə yeri və izahı necədir?

- Ənalhaq tək-cə Nəsimiyə aid ifadə deyil. Daha öncə Həllac Mənsur da onu işlətməmişdi. Amma ifadənin kökü Qurani-kərimdən gəlir. Quranda Musa peyğəmbərlə bağlı rəvayətdə deyilir ki, o, qaralıqda ağacda yanan od görür və səs eşidir. Soruşur, sən kimsən? Cavab alır ki: "İnni ənəllah", yəni mən, həqiqətən, Allaham. Orada səslənən "İnni ənəllah" ifadəsi sonradan Həllac Mənsurun dilində "ənalhaq"ə çevrilir: "əna" – mən, Haqq -Allah... Bu, "Allah mənəm" demək deyil.

Sovet dövründə "ənalhaq" çox zaman yanlış interpretasiya olunurdu, Nəsiminin allahlıq iddiasında olduğu vurğuya deyildirdi. Əslində isə o, Allahın varlığını deyil, tam əksinə, öz varlığını inkar

əlayirdi. Bunun daha dəqiq açıqlamasını Mövlana Cəlaləddin Rumi "Fihi mə fi" əsərində qeyd edir: "O kəslər ki, "Ənalhaq" – "Mən Haqqəm" deyir, onlar həqiqəti söyləyir. O kəslər ki, "mən Allahın bəndəsiyəm" söyləyir, onlar küfr edir. Çünki həm özünü, həm də Allahın varlığını iqrar edirlər. "Mən Allaham" deyənlər öz varlığından keçmiş kimsələrdir, öz varlığını heçə çevirib, yelə sovurublar, artıq var olan Allahdır." "Ənalhaq"ə belə yanaşmaya Nəsiminin şeirlərində də sıx-sıx rast gəlinir. Məsələn bir şeirində deyir:

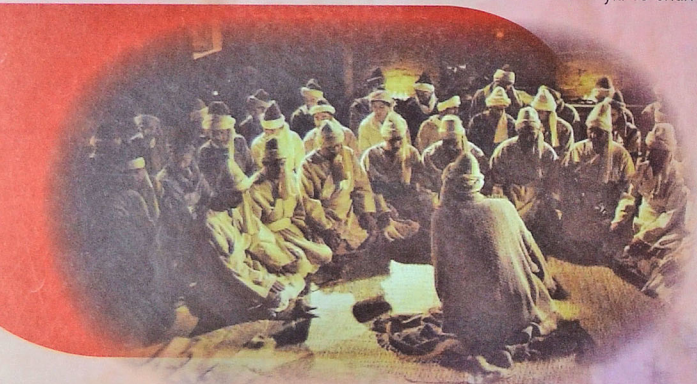
*Doldu vücudum evi sənlük,
Mahv oldu, ey dost, mənə manlik.*

- Hürufilik niyə sonralar təriqət olaraq tarix səhnəsindən çıxdı?

- Hürufilik XVI əsrdən etibarən müxtəlif təriqətlərin, o cümlədən bektəşiliyin, qələdəriyyənin, digər təriqətlərin içində əridi. Müasir dövrdə mövcud bəzi təriqətlərdə hürufiliyin izlərinin olduğu bildirilir. Hürufilik çox mürəkkəb, hər zaman adi siyasi konfliktlərlə, intriqalqlarla əlaqələndirilən təriqət idi. Hürufilik mətnlərini oxuyanda insan çox yorulur, hərflərin anımları, hərflərin arxasında duran saylar, sayların bir-biri ilə münasibəti riyazi-fəlsəfi təfəkkür tələb edir.

Hürufiliyin kütləviləşməsi əslində Nəsimi ilə başlayır, geniş yayıldıqdan sonra da ikinci hayatını başqa təriqətlərdə tapır, daha çox qələdəriyyənin və bektəşiliyin içində hall olaraq şəkil dəyişir. Yeri gəlmişkən, günümüzdə fəaliyyətini davam etdirən əhli-həqlər də özlərini hürufilərdən bilir... ♦

Q.Məmmədov

şəkildə deyir ki, biz Miranşahdan razılıq aldıqdan Şirvana gəldik. Onu da qeyd edim ki, Nəsimi Əliyül-Əla vasitəsilə hürufiliyə daxil olmuşdu.

XIV əsr hürufilik qaynaqlarında Şirvanşah İbrahiminin statusu Əmir Teymurdan asılılığa görə çox da ali göstərilir. Tarixi qaynaqlardan da belə görünür ki, Şirvanşahların siyasəti müstəqil deyildi, Əmir Teymurla razılışdırılırdı. Azərbaycan və çevrəsinin hakimi olan Miranşah Şirvanşahın yanında da söz sahibi idi. Çünki hürufilərin Şirvanda fəaliyyətinə də Miranşah icazə verirdi. Hürufilik mətnlərindən "Kürsinamə"də qeyd edilir ki, biz böyük sevinc hissi ilə gəmilərimizi dənizə saldığımız Şirvana üz tutduq. Bu mənada ehtimal edirəm ki, onlar İran ərazisindən, çox güman ki, Mazandaran tərəfdən gəmi ilə Xəzər dənizindən keçərək, böyük ümidlərlə Şirvana gəlirlər, amma burada istədikləri rəğbəti görə bilmirlər.

- Hürufilərin məzhəbi ilə bağlı mübahisəli mülahizələr mövcuddur... Sizcə, bu baxış fərqliliyi nədən irəlilə gəlir?